

О. А. Резніковакандидат психологічних наук, доцент кафедри психології
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»**О. В. Солодка**студентка магістратури факультету психології, економіки та управління
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ У КОНФЛІКТНИХ СИТУАЦІЯХ

Стаття присвячена проблемі конфліктності підлітків у міжособистісному спілкуванні. Зафіксовано значення змістовних характеристик особистості підлітка у розвитку конфлікту. Надано результати емпіричного дослідження стилів конфліктної поведінки та їх взаємозв'язку із такими складовими частинами самосвідомості підлітків, як самооцінка, «образ Я» у міжособистісних відносинах.

Ключові слова: конфлікт, самосвідомість, підліток, самооцінка, «образ Я».

Постановка проблеми. Підлітковий вік – складний перехід від дитинства до дорослості, коли відбувається переплітання суперечливих тенденцій розвитку. Незважаючи на те, що підлітковий вік у психології вивчали доволі докладно, існує багато не вирішених питань. Сучасні підлітки відрізняються від однолітків попередніх поколінь низкою соціально-психологічних особливостей (Д. Фельдштейн, І. Дубровіна, Н. Майсак та ін.). Серед них дослідники виділяють підвищену конфліктність підлітків у міжособистісному спілкуванні з однолітками (Т. Драгунова, В. Лозовцева, А. Сорокіна, А. Дорохова та ін.), з дорослими, насамперед із батьками (А. Сорокіна, Т. Барлас та ін.). Сучасні підлітки частіше почали демонструвати девіантну поведінку (Л. Філонов, Н. Майсак та ін.).

Практика показує, що підлітки не вміють вирішувати конфлікти, а у конфліктних відносинах переважають деструктивні тенденції. Для зниження гостроти подібних явищ та більш продуктивного вирішення міжособистісних конфліктів необхідний психологічний супровід.

Отже, актуальність нашого дослідження зумовлена практичним запитом сучасного суспільного розвитку, потребами шкільної психологічної служби, а також потребою в нових фактах, які дозволяють розширити наші уявлення про проблему конфліктів у підлітковому віці.

У наш складний час проблема конфліктних взаємовідносин набула особливо важливого значення. У вітчизняній науці інтерес до цієї проблеми виявляли такі психологи, як Н.В. Гришина, Є.А. Донченко, Т.М. Титаренко, Г.І. Козирев, Н.П. Анікеєва, Л.І. Мнацаканян, Н.К. Самоукіна, М.А. Гобер, Ф. Гитман, Р.Л. Кричевський та ін. Появу конфліктів дослідники пов'язують із психологічними особливостями особистості, її поведінкою, порушеними потребами.

Конфлікти є невід'ємною складовою частиною людського життя, вони відіграють значну роль як у розвитку окремої особистості, так і у розвитку суспільства. Конфлікт – це стосунки між суб'єктами соціальної взаємодії, які характеризуються протиставленням за наявності протилежних мотивів (потреб, інтересів, цілей, ідеалів, переконань) чи суджень (думок, поглядів, оцінок) [1].

Конструктивне чи деструктивне вирішення конфлікту залежить від того, яку стратегію чи стиль поведінки в конфлікті обирають для себе сторони конфлікту. Залежно від орієнтації особистості на досягнення своїх власних цілей або на цілі партнера, К. Томас, Р. Кілмен, Дж. Мутон та Р. Блейк визначили п'ять стилів поведінки, можливих у конфліктній ситуації: конкуренція, пристосування, уникання, співробітництво та компроміс. Стиль поведінки у конфлікті має вирішальне значення для подальшого розвитку та завершення конфлікту. Автори цього підходу (К. Томас, Р. Кілмен, Дж. Мутон та Р. Блейк) вважають, що ретельно підібраний стиль поведінки у конфлікті, а також врахування стилю поведінки інших втягнутих у конфлікт людей, є передумовою для конструктивного вирішення будь-якого конфлікту [2, с. 195].

Вочевидь, вирішальне значення у розвитку конфлікту мають особливості самосвідомості людини. Проблеми формування самосвідомості людини присвячені роботи Г.М. Андреєвої, Б.Г. Ананьєва, Р. Бернса, Л.І. Божович, М.І. Боришевського, Т.В. Драгунової, А.В. Захарової, І.С. Кона, А.І. Ліпкіної, А.А. Налчаджяна, К.К. Платонов, К. Роджерса, Є.І. Савонько, О.Т. Соколової, О.Г. Спіркіна, В.В. Століна, П.Р. Чамати, І.І. Чеснокової та ін. Дослідження цих учених дають підставу стверджувати, що завдяки самосвідомості людина здатна визначати міру та характер власної активності, спрямованої на оволодіння соціальним досвідом і поведінкою в суспільстві.

Підлітковий вік відрізняється істотними генетичними змінами самосвідомості. Особливості само-свідомості підлітка привернули увагу таких вчених, як Л.І. Божович, М.Й. Боришевський Т.В. Драгунов, А.І. Захаров, Н.С. Лукін, С.Д. Максименко, Г.А. Собієв, О.Т. Соколова та ін. На думку авторів, формування самосвідомості у підлітка має великий вплив на весь його подальший психічний розвиток. Процес цей відбувається дуже гостро, що пояснюється розгортанням складної індивідуалізованої системи суперечностей, яка характеризує осмислення підлітком навколишнього світу, свого місця в ньому і ставлення до оточення, до самого себе. Саме суперечності віку дозволяють дослідникам визначати даний етап онтогенетичного розвитку як кризовий, а кризи підліткового віку – як найгострішу серед криз.

У цей період у процесі фізичного, психічного і соціального розвитку виникають певні психологічні новоутворення, а саме прагнення до незалежності, потреба в самоствердженні та самовизначенні щодо свого статусу в сім'ї, колективі однолітків тощо. Разом із позитивними досягненнями закономірно виникають негативні утворення і специфічні психологічні труднощі. Підліток стає надмірно чутливим до думки про нього оточуючих і, як наслідок, уразливим, нестриманим. Новоутворення віку також нерідко проявляються в неадекватних формах (зовнішня агресія, гостра критика інших, зухвала поведінка) [3].

Зміни у ставленні підлітка до оточуючих і себе самого призводять до істотних змін у самооцінці. На ці зміни впливають прагнення підлітків розібратися в собі, ускладнення їхніх взаємин з іншими людьми, виникнення ідеалів. У деяких підлітків спостерігається вияв неадекватної самооцінки й завищеного рівня вимог, критичне ставлення до слів та вчинків інших. Це ускладнює їх взаємовідносини з дорослими, батьками, однолітками, вчителями, провокує прояви негативізму, грубу та самовпевнену поведінку, конфлікти [4].

Становлення особистості охоплює також становлення стійкого образу «Я», тобто цілісного уявлення про себе. Образ «Я» – складне психологічне явище, яке не зводиться до простого усвідомлення своїх якостей або сукупності самооцінок. Невідповідність бажаного і дійсного уявлення про самого себе може бути причиною підвищеної уразливості чи агресивності, створювати труднощі в діяльності і спілкуванні з іншими людьми, призводити до конфліктних ситуацій [4].

Роль конфліктів у підлітковому віці досить велика. Як і в будь-якому іншому віці, конфлікти підлітків можуть бути позитивними чи негативними. Що стосується позитивної ролі міжособистісного конфлікту в підлітковому віці, то можна відзначити, що для розвитку особистості необхідні конфлікти. Тільки долаючи конфліктну ситуацію,

розв'язуючи внутрішнє або зовнішнє протиріччя, індивід виходить на новий щабель свого розвитку. Ми припускаємо, що особливості поведінки підлітків у конфліктних ситуаціях пов'язані з характеристиками таких складових частин їх самосвідомості, як самооцінка та «образ Я» у міжособистісних відносинах.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є психологічний аналіз особливостей поведінки підлітків у конфліктних ситуаціях.

Виклад основного матеріалу. Дослідження особливостей поведінки підлітків у конфліктних ситуаціях проводилось упродовж 2017–2018 рр. на базі загальноосвітньої школи I – III ступенів № 10 міста Слов'янська, Донецької області. У тестуванні брали участь учні сьомих класів у кількості 53 особи віком від 12 до 13 років.

З метою вивчення стилів поведінки підлітків у конфліктних ситуаціях використовувалася методика діагностики стилів поведінки у конфлікті К. Томаса. Визначено, що більшість досліджуваних (49%) мають домінуючий стиль поведінки в конфлікті – суперництво. Ці підлітки в конфліктній ситуації прагнуть досягти задоволення своїх інтересів на шкоду іншому.

Значна кількість досліджуваних (24%) обирають домінуючим стилем поведінки уникнення. Для підлітка, що обирає стиль уникнення, характерні як відсутність прагнення до кооперації, так і відсутність тенденції до досягнення власних цілей. Ці підлітки воліють не вирішувати конфліктні ситуації, а залишати все, як є.

Такий стиль поведінки у конфлікті, як пристосування, також дуже поширений серед підлітків. Його обирають 18% досліджуваних. Підлітки, що надають перевагу цьому стилю поведінки, на протигагу стилю суперництва, приносять у жертву власні інтереси заради інтересів інших.

Значно менша кількість підлітків (6%) обирають домінуючим стилем поведінки співробітництво. У цьому разі учасники конфлікту приходять до альтернативи, що повністю задовольняє інтереси обох сторін.

Тільки 3% досліджуваних використовують стиль компромісу. Ці підлітки у конфліктних ситуаціях воліють вирішити конфлікт шляхом взаємних поступок.

З метою визначення домінуючого типу відносин до інших у самооцінці підлітків використовувалася методика діагностики міжособистісних відносин Т. Лірі.

Визначено, що більша частина досліджуваних (34%) має помірний рівень виразності авторитарного типу взаємодії з оточуючими. Це свідчить про те, що вони вважають себе впевненими, наполегливими, хоч і не завжди є лідерами в групі. Майже у чверті обстежуваних (18%) авторитарний тип має низьку виразність. Ці підлітки вважають, що

не прагнуть до лідерства та не є конфліктними. Значна кількість підлітків (24%) мають високий рівень авторитарного типу. Таких підлітків характеризує енергійність, компетентність; вони вважають себе впевненими в своїх силах, домінуючими та авторитетними лідерами. Значна частина досліджуваних (24%) має екстремальний рівень прояву авторитарного типу. Ці підлітки вважають, що мають деспотичний характер; вони агресивні, завжди прагнуть бути першими.

Аналіз егоїстичного типу показав, що 9% обстежуваних мають низький його рівень; вони характеризують себе, як відвертих, товариських людей. Більше половини обстежуваних підлітків (55%) мають помірний рівень егоїстичного типу; вони проявляють свої егоїстичні риси залежно від ситуації. Значна частина підлітків (27%) мають високий рівень егоїстичного типу, ці підлітки вважають, що вони орієнтовані тільки на себе, схильні до суперництва. Лише 9% досліджуваних мають екстремальний рівень егоїстичного типу. У цьому разі підлітки характеризують себе як незалежних, егоїстичних, зарозумілих людей.

Дослідження агресивного типу показало, що більшість опитуваних розділилися між низьким (27%) та помірним (55%) рівнями виразності, тобто вони мають адаптивну поведінку, їх виокремлює наполегливість, впертість та енергійність. Високий рівень агресивного типу мають 12% респондентів. Ці підлітки оцінюють себе як прямолінійних, відвертих в оцінці інших людей, вимогливих до інших. Екстремальну агресивну поведінку мають 6% підлітків; вони вважають себе жорстокими та ворожими у відносинах із оточуючими; їх агресивність може доходити до асоціальної поведінки.

Аналіз підозрілого типу показав, що більша частина підлітків (49%) має помірний його рівень. Цим підліткам властива критичність, але вона не має асоціального характеру. Низький рівень підозрілого типу мають 27% опитуваних. Ці підлітки у незначній кількості випадків можуть проявляти критичне ставлення до соціальних явищ та людей. Високий рівень підозрілості мають 27% опитуваних, тобто вони вважають себе дуже критичними, мають труднощі у міжособистісних контактах, скептичні, замкнуті в собі. Екстремальний рівень підозрілості мають 6% підлітків; вони оцінюють себе як відчужених від ворожого і злого світу, підозрілих, образливих, схильних до сумніву в усьому, таких, що постійно на всіх скаржаться, всім незадоволені.

Дослідження типу підпорядкування показало, що більшість опитаних підлітків мають низький (27%) та помірний (64%) його рівень. Такі підлітки вважають себе емоційно стриманими, здатними підкорятися (але роблять це не дуже часто), сором'язливими та поступливими. Незначна кількість опитуваних мають високий та екстре-

мальний рівень виразності типу підпорядкування (3% і 6% відповідно). Вони вважають, що схильні до самоприниження, слабовільні, схильні поступатися всім і у всьому, завжди ставлять себе на останнє місце і засуджують себе.

Аналіз залежного типу показав, що 27% досліджуваних мають низький рівень його прояву, тобто підлітки вважають себе не повністю залежними людьми, хоч вони ввічливі та не відмовляться від допомоги, якщо така буде запропонована. Помірний рівень виразності залежного типу властивий 43% досліджуваним; вони оцінюють себе як м'яких, довірливих та схильних до захоплення оточуючими. Незначна кількість підлітків отримали високий та екстремальний рівні залежного типу (9% та 21% відповідно) – вони оцінюють себе як слухняних, боязливих, інколи бувають безпорадними та не завжди можуть проявити опір.

Аналіз товариського типу міжособистісних відносин показав, що 30% підлітків мають низький рівень його прояву. Ці діти вважають, що схильні до співпраці та кооперації, вони товариські, проявляють теплоту і доброзичливість у відносинах у тісному оточенні. Помірний рівень виразності товариського типу мають близько 18% опитуваних – вони гнучкі і компромісні у вирішенні проблем і в конфліктних ситуаціях, прагнуть бути у згоді з думкою оточуючих, дотримуються правил і принципів «хорошого тону» у взаєминах із людьми. Водночас 43% підлітків мають високий рівень виразності товариського типу – вони вважають, що орієнтовані на прийняття і соціальне схвалення, проявляють теплоту і дружелюбність у відносинах. Також частині досліджуваних (9%) властивий екстремальний прояв цього типу відносин. Ці підлітки характеризують себе як доброзичливих і люб'язних з усіма, орієнтованих на прийняття і соціальне схвалення.

Останній тип міжособистісних відносин – альтруїстичний тип. У цьому разі низький рівень виразності мають 30% підлітків. Вони описують себе таким чином: відповідальні, делікатні, м'які, але вони такими є не завжди, усе залежить від ситуації. Помірний рівень виразності альтруїстичного типу мають 18% досліджуваних – вони вважають, що є добрими, емоційне ставлення до людей проявляють у співчутті, симпатії, турботі та ніжності, вміють підбадьорити і заспокоїти оточуючих. Високий рівень альтруїстичного типу мають 37% досліджуваних. Підлітки вважають, що часто можуть ставити в жертву свої власні інтереси, вони є відповідальними та турботливими людьми. Екстремальний вид також є у даній вибірці і складає 15%. Ці підлітки вважають, що прагнуть допомогти і співчувати всім, нав'язливі у своїй допомозі і занадто активні щодо оточуючих.

Співвідношення між дружнім та домінуючим типами міжособистісних відносин свідчить, що

більше половини досліджуваних (58%) вважають, що їм більш притаманний дружній тип міжособистісних відносин, а друга частина досліджуваних (42%) – що їм притаманний домінуючий тип міжособистісних відносин. Підлітки, що оцінюють свою поведінку як домінуючу, характеризуються переважанням неконформних тенденцій і схильністю до конфліктних проявів, більшою незалежністю думки, завзятістю у відстоюванні власної позиції, тенденцією до лідерства і домінування. Підлітки, що оцінюють свою поведінку як дружню, вважають, що в них переважають конформні установки, наявна конгруентність у контактах із оточуючими, вони невпевнені у собі, піддаються думці оточуючих, схильні до компромісів у конфліктах.

Для діагностики загальної самооцінки підлітків була використана методика діагностики загальної самооцінки Л.І. Казанцевої. Більше половини досліджуваних (58%) мають високу самооцінку. Підлітки із завищеною самооцінкою ставлять перед собою більш високі цілі, ніж ті, які вони можуть реально досягти, у них високий рівень домагань, що не завжди відповідає їх можливостям. Таким підліткам властиві такі якості особистості: гідність, гордість, самолюбство, марнославство, егоцентризм.

Середню або адекватну самооцінку мають 36% досліджуваних. Підлітки з середньою самооцінкою адекватно оцінюють свої можливості і обирають завдання за рівнем своїх можливостей. Вони почуваються досить впевнено, їх відрізняють рішучість, твердість, уміння знаходити і приймати рішення, послідовно їх реалізовувати.

Лише 6% досліджуваних отримали низькі показники самооцінки. Підлітки із заниженою самооцінкою зазвичай ставлять перед собою нижчі цілі, ніж ті, яких можуть досягти, перебільшуючи значення невдач. Із заниженою самооцінкою підлітки характеризуються іншою крайністю, протилежною самовпевненості – надмірною невпевненістю в собі.

За допомогою кореляційного аналізу встановлена пряма значуща залежність між шкалами: суперництво – авторитарний тип ($r_{xy} = 0,28$; $p \leq 0,05$), суперництво – егоїстичний тип ($r_{xy} = 0,26$; $p \leq 0,05$). Дані показники свідчать про те, що досліджувані, які відносять себе до домінуючого типу взаємодії у конфліктних ситуаціях, обирають стиль суперництва. Це характеризує їх як людей із тенденцією до лідерства і домінування, незалежністю власної думки, вираженою агресивністю. У конфлікті ці підлітки воліють відстоювати власну думку на шкоду іншим, у будь-якому разі бути переможцем.

Також пряма значуща залежність встановлена між такими шкалами: пристосування – підпорядковуваний тип ($r_{xy} = 0,50$; $p \leq 0,001$), пристосування – залежний тип ($r_{xy} = 0,41$; $p \leq 0,01$), пристосування – товариський тип ($r_{xy} = 0,46$; $p \leq 0,001$) і пристосування – альтруїстичний тип ($r_{xy} = 0,46$; $p \leq 0,001$).

Отримані показники свідчать, що досліджувані, які відносять себе до дружнього типу взаємодії, у конфліктних ситуаціях обирають стиль пристосування. Таким чином, групу цих досліджуваних можна охарактеризувати як людей, у яких переважають конформні установки, вони виражають конгруентність у контактах із оточуючими, невпевнені у собі, легко піддаються думці оточуючих, схильні до компромісів. У конфліктах вони приносять у жертву власні інтереси заради інтересів іншої людини.

Зворотній помірний зв'язок встановлено між шкалами суперництво – залежний тип ($r_{xy} = -0,44$; $p \leq 0,01$). Це говорить про те, що чим нижчі показники за шкалою суперництва, тим вищі показники залежного типу взаємодії. Такі підлітки вважають себе м'якими, довірливими та схильними до захоплення оточуючими, вони не завжди можуть чинити опір, гнучкі та компромісні в конфліктних ситуаціях.

Між шкалами самооцінки та суперництва виявлена пряма значуща залежність ($r_{xy} = 0,28$; $p \leq 0,05$), а між шкалами самооцінки та пристосування – зворотній помірний зв'язок ($r_{xy} = -0,24$; $p \leq 0,05$). Це свідчить, що чим вища самооцінка підлітка, тим більш агресивним та наполегливим він є у конфліктних ситуаціях. І, навпаки, чим нижча самооцінка, тим більш дружелюбним, гнучким, компромісним є підліток у конфлікті. У першому випадку підлітків можливо охарактеризувати як впевнених у собі, наполегливих та рішучих, безкомпромисних та стійких у конфлікті. У другому випадку підлітки є невпевненими у собі, довірливими, схильними до пристосування та підпорядкування в конфлікті.

Результати кореляційного аналізу доводять, що стилі поведінки у конфліктних ситуаціях пов'язані з особливостями самосвідомості, а саме: підлітки, які оцінюють свою поведінку у міжособистісних відносинах як домінуючу та мають високу самооцінку, в конфліктних ситуаціях також воліють перемагати та домінувати, тому обирають стиль суперництва. Підлітки, які вважають, що у них є наявними конформні тенденції в поведінці та середня або низька самооцінка, у конфліктах надають перевагу стилю пристосування.

Висновки. Підлітковий вік – це критичний період психічного розвитку людини. Протестуючий спосіб поведінки підлітка поєднується зі зростаючою самостійністю, з новим змістом відношень з однолітками та дорослими, з якісною зміною характеру діяльності. Через особливості цього періоду підлітки стають надмірно чутливими, уразливими, нестриманими, більш агресивними, зухвалими. Така поведінка підлітка призводить до виникнення великої кількості конфліктів і з однолітками, і з дорослими.

Особливості самосвідомості підлітків впливають на стиль поведінки в конфліктній ситуації. Експериментальним шляхом встановлено, що підлітки із домінуючим типом міжособистісних відносин та високою самооцінкою в конфлікті обирають стиль суперництва, а підлітки з дружнім типом та середньою самооцінкою обирають стиль пристосування.

Враховуючи, що стиль поведінки у конфлікті має вирішальне значення для розвитку і завершення конфлікту, важливо навчити підлітків правильно вирішувати конфлікти, взаємодіяти з оточуючими та обирати стратегію поведінки у конфлікті.

Перспективними вважаємо подальші дослідження впливу характеристик самосвідомості під-

літка на стратегію поведінки в конфліктних ситуаціях та визначення на підставі цих досліджень стратегії психотерапевтичного впливу на особистість підлітка.

Література:

1. Долинська Л.В., Матяш-Заяц Л.П. Психологія конфлікту: навч. посіб. К.: Каравела, 2010. 304 с.
2. Варій М.Й. Психологія: підручник. К.: Центр навчальної літератури, 2009. 1008 с.
3. Волков Б.С. Психологія подростка. М: Педагогическое общество России, 2002. 160 с.
4. Дмитрюк Н.С. Я-концепція як реконструкція прояву конфліктної поведінки підлітка. Витоки педагогічної майстерності. П., 2011. Вип. 7. С. 316–326.

Резникова Е. А., Солодкая Е. В. Психологические особенности поведения подростков в конфликтных ситуациях

Статья посвящена проблеме конфликтности подростков в межличностном общении. Зафиксировано значение содержательных характеристик самосознания подростка в развитии конфликта. Предоставлены результаты эмпирического исследования стилей конфликтного поведения и их взаимосвязи с таких составляющими самосознания, как самооценка, «образ Я» в межличностных отношениях.

Ключевые слова: конфликт, самосознание, подросток, самооценка, «образ Я».

Reznikova O. A., Solodka O. V. Psychological features of teenagers behaviour in conflict situations

The article is devoted to the problem of adolescents conflict in interpersonal communication. The role of the content characteristics of the teenager personality in the development of conflict has been discussed. The results of the empirical research of conflicting behavior styles and their interrelation with such components of adolescents self-consciousness as self-esteem, "self-perspective" in interpersonal relations are given.

Key words: conflict, self-consciousness, teenager, self-esteem, "self-perspective".